

UOT 81'1

ELNARƏ ƏLİYEVƏ

TÜRK DİLLƏRİNDƏ TEMPORALLIĞIN FEİLİN KEÇMİŞ
ZAMAN KATEQORİYASINDA İFADƏSİ

Türk dillərində zaman kateqoriyası uzun müddətdir dilçilərin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Lakin feilin zamanlarının temporallığı nisbətən müasir sahələrdən olub, bir qədər az tədqiq olunmuşdur. Temporalıq kateqoriyası türkologiyada çox az tədqiq olunan sahələrdəndir. Ümumiyyətlə, temporal sahədə zamanın ifadəsi türk dillərində müxtəlif semantik çalarlarda özünü göstərir. Qrammatik zaman obyektiv zamanla bəzən üst-üstə düşür, bəzən isə fərqli məqamlarda diqqət çəkir. Feilin zaman kateqoriyasının əslində geniş anlayış olmasına baxmayaraq, bəzən şəkil kateqoriyasının daxilində, bəzən isə ayrılıqda xəbər şəkli kimi öyrənilmişdir. İlk dəfə Azərbaycan dilçiliyində A.Axundov feilin zamanlarını ayrıca bir kateqoriya kimi tədqiq etmişdir. Türkologiyada feilin zaman kateqoriyasının funksionallığı ilə bağlı bir sıra elmi tədqiqat işləri yazılmışdır. Bu tədqiqat işlərində feil zamanlarının funksional baxımdan genişliyi diqqəti çəkir. Müqayisə nəticəsində məlum olur ki, zaman şəkilçilərinin morfoloji əlamətləri fərqli şəkildə təzahür edir. Bəzi şəkilçilər bütün türk dillərində, bəziləri isə müəyyən qrup daxilində müşahidə olunur. Məqalədə qeyd edilir ki, türk dillərində keçmiş zaman bəzən üslubi ehtiyacdan asılı olaraq, indiki və gələcək zaman mənasında da işlənir.

Ümumiyyətlə, zamanlar geniş məzmun çalarlıqlarına malikdir. Türk dilləri üzrə əldə etdiyimiz materiallar da temporallığın feilin zamanlarında çox geniş, həmçinin fərqli şəkildə ifadə olunduğu göstərir.

Açar sözlər: *Temporalıq, Qaraçay-balkar, funksionallıq, oğuz qrupu, transpozisiya.*

Türk dillərində zaman kateqoriyası uzun müddətdir dilçilərin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Lakin feilin zamanlarının temporallığı nisbətən müasir sahələrdən olub, bir qədər az tədqiq olunmuşdur. Temporal vasitə 2 semantik sahəni əhatə edir: temporal və aspektual-temporal sahə. Temporal sahənin leksik vasitəsi hərəkətin müxtəlif zamanlarını ifadə edir: keçmiş, indiki, gələcək, eynizamanlılıq, davamedicilik və s.

D.Q.İşuk «temporallığı» belə səciyyələndirir: «Temporalıq, bir tərəfdən, obyektiv (real) zamanla, digər tərəfdən, gerçəkliyin zaman münasibətlərinin insanların şüurunda əks olunması, inikası ilə, yəni konseptual və perseptual zamanla əlaqəli olan obyektiv-subyektiv kateqoriyadır» (1,106). Temporalıq kateqoriyası türkologiyada çox az tədqiq olunan sahələrdəndir. Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə İ.Tahirovun araşdırmaları diqqəti çəkir. “Temporal leksika kontekst daxilində feilin zaman formasının mənası ilə ziddiyyət təşkil edərək, cümlədəki feilin göstərdiyi zamanla uyğun gəlməyən zaman mənası verə bilər. Məsələn, Nümayəndə heyəti sabah yola düşür” (2, 135). Ümumiyyətlə, temporal sahədə zamanın ifadəsi türk dillərində müxtəlif semantik çalarlarda özünü göstərir. Qrammatik zaman obyektiv zamanla bəzən üst-üstə düşür, bəzən isə fərqli məqamlarda diqqət çəkir. Feilin zaman kateqoriyasının əslində geniş anlayış olmasına baxmayaraq, bəzən şəkil kateqoriyasının daxilində, bəzən isə ayrılıqda xəbər şəkli kimi öyrənilmişdir. İlk dəfə Azərbaycan dilçiliyində A.Axundov feilin zamanlarını ayrıca bir kateqoriya kimi tədqiq etmişdir. Türkologiyada feilin zaman kateqoriyasının funksionallığı ilə bağlı bir sıra elmi tədqiqat işləri yazılmışdır. Azərbaycan dili üzrə 2007-ci ildə İlham Tahirovun “Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası”, türkmən dili üzrə 1993-cü ildə Atayeva Annacaman “Türkmən dilində zamanın leksik ifadə vasitələri” mövzusunda, qumuq dili üzrə İnara Baytuyqanovanın 2010-cu ildə Maxacqalada “Müasir qumuq dilində hərəkətin zamanla lokallaşması kateqoriyası” və Eldar Hacıyevin 2002-ci ildə Maxacqalada “Qumuq və türk dilində növ-zaman forması müqayisəli aspektdə”, qaraçay-balkar dili üzrə Mussa Tekuyevin 2001-ci ildə Nalçikdə “Qaraçay-balkar dilində zaman kateqoriyası temporal sahənin funksional-

semantik sahənin nüvəsi kimi”, başqırt dili üzrə Ramzana Abutalipovanın 2009-cu ildə Ufada “Başqırt dilində aspektuallığın funksional-semantik kateqoriyası”, şor dili üzrə İrina Şençovanın 1998-ci ildə Moskvada “Şor dilində feil: funksional semantik tədqiqat”, qazax dili üzrə M. Orzovun 1983-cü ildə Alma-Atada “Qazax feilinin semantikasi” (semantik təsnifat təcrübəsi), Altınşaq Çakiroğlunun 2003-cü ildə Türkiyədə “Qazax türkcəsində indiki zaman” və s. tədqiqat işləri ərsəyə gəlmişdir. Bu işlərdə feilin funksional-semantik xüsusiyyətləri müxtəlif baxışlardan təhlil olunmuşdur.

Elmi ədəbiyyatda zaman kateqoriyasının temporallığı ilə yanaşı, “bədi zaman kateqoriyası” terminindən də istifadə edilir. Bu terminlə bədi əsərdəki zaman məfhumunun müəllif və ya oxucunun real nitq anı ilə uyğunluğunun hansı səviyyədə olması nəzərdə tutulur. Süjetdəki zaman sistemi, onun fəlsəfi anlayışı, hərəkətin mövcudluğunu şərtləndirən dövrü əlamətlər başa düşülür. Adətən, bədi əsərlərdəki zaman müəllifin üslubi bacarığından asılı olaraq, olduqca dəyişkən şəkildə nəzəri cəlb edir. Əsərdəki qrammatik zaman əslində məntiqi zamandan xeyli fərqli şəkildə təzahür edir.

“Temporallıq sahəsinin nüvəsini qrammatik zaman kateqoriyası təşkil etdiyi kimi, keçmiş zaman mikrosahəsinin nüvəsini də feilin keçmiş zaman formaları təşkil edir” (2, 77).

Türk dillərində keçmiş zaman şühudi və nəqli keçmiş olmaqla iki yerə ayrılır. –ğan şəkilçili şühudi keçmiş qıpçaq və karluq-uyğur qrupu dilləri, yakut dili istisna olmaqla Sibir və Altay türkləri üçün səciyyəvidir. –mış şəkilçili keçmiş isə oğuz qrupu dilləri və yakut dili üçün səciyyəvidir. (4, 92.) K. Bəşirov oğuz qrupu türk dillərində keçmiş zaman yaradan suffikslərdən bəhs edərkən bu qənaətə gəlir ki, keçmiş zaman suffiksləri təkcə formal baxımdan deyil, həm də semantik və funksional baxımdan bir-birindən fərqlənir (5, 152).

“Türk dillərində feilin zaman formalarının müqayisəsindən aydın olur ki, feilin bəzi zaman şəkilçiləri (-ar, -dı) bütün türk dillərində; bəzi zaman şəkilçiləri qrup daxilində (-mış) – oğuz qrupu türk dillərində və salar dilində; bəziləri (-a, -e, -y, -qan, -kən) əksər türk dillərində - qıpçaq, bulqar, karluq qrupu türk dillərində özünü göstərir” (6, 202)

Mütəxəssislərin fikrincə, –mış şəkilçili nəqli keçmiş zaman şəkilçisi özünün alternativ variantı olan –qan/-kən şəkilçisindən Orxon-Yenisey, eləcə də digər qədim türk və uyğur abidələrində işlənməsinə görə qıpçaq qrupu dillərində daha qədim işlənmə tarixinə malikdir. (7, 85).

Bu gün oğuz qrupu türk dillərində keçmiş zamanı ifadə etmək üçün –mış4, -dı4 və -ıb4, -an2, qıpçaq qrupunda -dı4, -qan, -qan+ele, -ğan, -ıp, -ıp+tır, karluq qrupunda –dı, -qan, -yan -ıb, -p+tro, -o/u+ te, -zı, -mış, -te formantlarından istifadə olunur. Digər türk dillərində də bənzər şəkilçilər fəallıq təşkil edir.

Şühudi keçmiş zaman funksional baxımdan geniş istifadə dairəsinə malik olub, danışanın iştirak etdiyi, olub-bitmiş, təkrarlanan, fasiləsiz, hələ tam bitməmiş zamanı ifadə edir. Məsələn. Qaraçay-balkar dilində Sabiy jukladı boqay “Deyəsən, uşaq yatdı” (8, 238). Buradan görüldüyü kimi, istər Qaraçay-balkar dilində, istərsə də Azərbaycan dilində verilən nümunədə uşağın yatması tam bəlli deyil, əslində temporallıq indiki zamanla bağlıdır. Digər nümunədə: Atndan ketqen kaldı, eşekden ketqen yöldü deqenley “Necə deyərlər, atndan yıxılan sağ qaldı, eşşəkdən yıxılan öldü” (8, 238). Burada “sağ qaldı”, deməklə prosesin davam etdiyi göstərilir. Temporal sahə indiki zamanı da əhatə edir. Bəzən isə -dı qrammatik keçmiş zaman əslində funksional gələcək zamana uyğun gəlir. Məs.: Ma busaqatdan jetdik “Biz indi gələcəyik” (Hərfi mənada: gəldik). Analoji hal Azərbaycan dilində də mümkündür: Bir gün görəcəksən ki, hər şeyə son qoyub getdim. Burada da formal əlamətinə görə şühudi keçmişdə olan feil, əslində gələcək zamanı ifadə edir. Başqırt dilində - Yalanda, ... arbağa salkan töşöp yatıp, hayala akkan bolottarzi səğəttər buyına küzətə torğaynım “Olurdu ki, mən sahədə kürəyiüstə uzanıb saatlarla buludlara

baxırdım”(9, 277). Burada semantik baxımdan təkrarlanan keçmiş zamanla rastlaşırıq. (burada formant –a/-ə, -y torğayını).

Qrammatik baxımdan keçmiş zamanda olan feil məntiqi baxımdan yaxın və ya uzaq keçmişdə də ola bilər. Özbək dilində yaxın keçmiş zaman. Nitq vaxtına yaxın dövrdəki hərəkəti bildirir. Məsələn, Məktəbnı tamomlab, Axborat texnologiyaları universitetiga oqishga kirdim “Məktəbi bitirəndən sonra İnformasiya Texnologiyaları Universitetinə girdim”. (10, 113). Başqırt dilinə də nəzər salaq: Bez uramğa sıkkanda, Xəyrulla babay, his aşıkmay ğına, öyzərəne kaytıp kilə ine. “Biz küçəyə çıxanda Xayrulla babay tələsmədən evə getdi” (9, 275).

Uzaq keçmiş zaman. Məsələn, Karımning dadasi zor bogbon endi. “Kərimin atası əla bağban idi” (10, 112). Yaxud: O’shanda men maktabda o’qir edim “O vaxt mən məktəbdə oxuyurdum” (10, 117). Başqırd dilində : Ul aşlıktar beşkəs, basıuzan kaytıp kilməs ine “O, əkin zamanı evə heç gəlmirdi” (9, 277). Qazax dilində. Siz tamaşa ən aytkansız “Siz gözəl mahnı oxudunuz” (11).

Türk dillərində keçmiş zaman bəzən üslubi ehtayacdan asılı olaraq, indiki və gələcək zaman mənasında da işlənir. “Keçmiş zamanın bu cür istifadə olunması müxtəlif dillərdə geniş yayılmış transpozisiyanın, yaxud forma keçidinin təzahürü ilə bağlıdır” (4, 81).

Keçmiş zamanın üslubi imkanları olduqca geniş olduğu üçün, kontekstdən asılı olaraq, indiki, yaxud gələcək zamanı da ifadə edə bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində nitqdə - Gözlə, indi gəldim tipli cümlələrə rast gəlirik. Burada qrammatik zaman göstəricisi keçmişlə bağlı olsa da, məntiqi zaman hələ baş verməyib, indi baş tutacaq.

Məni unutmağı asan bilmisən?!

Unuda bilirsən, gəl, unut görüm...(Baba Vəziroğlu). Burada “bilmisən” əslində elə “bilirsən” deməkdir.

Türk dillərində temporallığın gələcək zamanla ifadəsi də funksionallığına görə seçilir. Türk dillərində gələcək zamanın əsas formal əlamətləri –acaq2, -ar2, -ır4, -er, -or, -ör, -mak2, -bak2, -ğu, -qu, -gi, -ki, -kalak, -ğalak, -ar+lık şəkilçiləridir. Bununla yanaşı, feilin arzu, vacib, lazım və şərt şəkilləri də funksional-semantik temporallıq sahəsinə daxil olub, əsasən gələcək zamanı ifadə edir. “Qarşılaşdığımız dillərdə gələcək zaman mikrosahəsinin uzaq periferiyası kimi qeyd edilən ikinci qat gələcək zamanı leksik səviyyədə təmsil edən zərflər, sifətlər, isimlər, müəyyən frazeoloji temporal birləşmələr və sərbəst söz birləşmələri olan sintaktik vahidlərdir” (2, 87).

Türk dillərində indiki zaman anlayışı geniş məzmun çalarlıqlarına malikdir. Bu nüansları əslində digər zamanlarda da müşahidə etmək mümkündür. “Feilin zaman kateqoriyası, məlum meyara əsasən hərəkətin danışq vaxtına və yaxud zaman əlaqələrinin əsası kimi qəbul edilmiş hər hansı başqa bir danışq vaxtına münasibəti ilə izah olunur” (3, 42). Həmin münasibəti ifadə etmək üçün konkret indiki zaman, nitqdən asılı olmayan indiki zaman, indiki davamedici zamanı müəyyənləşdirmək olar. Türk dillərdə indiki zamanın morfoloji əlamətlərinə oğuz qrupu türk dillərində -ır4, -yor, -er, -yer, -yar2, qırçaq qrupu dillərində -a2, -adı2, -ıpdır, karluq qrupu dillərində -a, -ar2 və s. şəkilçilər daxildir.

Ümumiyyətlə, zamanlar geniş məzmun çalarlıqlarına malikdir. Türk dilləri üzrə əldə etdiyimiz materiallar da temporallığın feilin zamanlarında çox geniş, həmçinin fərqli şəkildə ifadə olunduğu göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Античные теории языка и стиля. Под редакцией: Фрейденберг О.М. М-Л : ОГИЗ, Соцэкгиз 1936.

2. Tahirov İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, Nurlan, 2007
3. Axundov A. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild, Bakı, "Elm və təhsil", 2012.
4. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Глагол . Ленинград, «Наука», 1981.
5. Баширов К. К. Суффиксы глаголов прошедшего времени в огузской группы тюркских языков. Вестник Чувашского Университета. 2013, №2, с.151-154/ с.152
6. Gülnarə Fəxrəddinqızı. Türk dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, "Nurlan", 2010
7. Yusif Vəliyev. Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində keçmiş zamanın ifadə formaları. Bakı, Nurlan, 2009
8. Грамматика карачаево-балкарского языка. Нальчик, «Эльбрус» китап басма.1976
9. Грамматика современного башкирского литературного языка. Москва, «Наука», 1981,
10. Rasulov R., Mirazizov A. Ozbek tili. Toshkent. "Turon-iqbol", 2013
11. <http://kaz-tili.kz/glag2.htm>

*AMEA Dilçilik İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
e-mail: doc.elnare_e@mail.ru*

Elnare Aliyeva

THE EXPRESSION OF THE TEMPORALITY OF THE PAST TENSE OF VERBS IN THE TURKIC LANGUAGES

The category of time was changed to the object of the research by linguists in the Turkic languages for a long time. But the temporality of the times of verb has been researched less that being one of the modern fields relatively. The category of temporality is one the fields researching less in Turkology. Generally, the expressing of the time in the temporal field reflects itself in different semantic signs in the Turkic languages. Sometimes the grammatical time overlaps with objective time and sometimes pays attention in different situations. Though, the category of time of the verb is wide concept exactly, sometimes it has been learned in the category of mood, sometimes as indicative mood separately. First time, A. Akhundov has researched the categories of the verb as the separate category in the Azerbaijani linguistics. Some scientific research works related to the functionality of the category of time of the verb have been written in Turkology. According to the functionality of the times of verb, the largeness gets the attention in these research works. In the result of the comparing, it is known that the morphological signs of the suffixes of time appear in different form. Some of the suffixes are observed in all of the Turkic languages and some of them are done in certain group. In the article, it is noted that the past tense form is also used in the meaning of the present and future tense form depending on the stylistic need in the Turkic languages. The present tense form of the verb on the Turkic languages was looked through in the article. Generally, the times have the colours of the large content. The materials that we got on the Turkic languages show the expressing of the temporality more largely, and also differently in the times of the verb.

Keywords: *Temporality, Karachay-Balkar, functionality, Oghuz group, transposition.*

ВЫРАЖЕНИЕ ТЕМПОРАЛЬНОСТИ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ В КАТЕГОРИИ ПРОШЕДШЕГО ВРЕМЕНИ ГЛАГОЛА

Категория времени в тюркском языке уже давно является объектом исследования лингвистов. Однако, являясь сравнительно современной областью науки, была мало изучена. Категория темпоральности – одна из немногих исследований в тюркологии. Как правило, в тюркских языках выражение времени в темпоральной области, проявляется в различных смысловых оттенках. В некоторых случаях грамматическое время накладывается на объективное, а иногда привлекает внимание в различных ситуациях. Хотя, категория времени глагола является более широким понятием, она временами рассматривалась в пределах категории наклонения, а в отдельных случаях как категория сказуемости.

А.Ахундов впервые в азербайджанском лингвистике исследовал времена глаголов, как отдельную категорию. В тюркологии были разработаны ряд научных работ о функциональности категории времени глагола. Широта функциональности времен глаголов в этом исследовании заслуживает внимания. Сравнение показывает, что морфологические признаки временных суффиксов проявляется по-разному. Некоторые суффиксы прослеживаются во всех тюркских языках, а некоторые – в определенных группах. В статье отмечается, что прошедшее время глагола в тюркских языках, в зависимости от стиля, и иногда использовалось в настоящем и будущем времени.

Как правило, времена глаголов обладают широким спектром контекста (или содержания). В материалах приобретенных нами по тюркским языкам, также широко и разнообразно прослеживается темпоральность во временах глаголов.

Ключевые слова: Темпоральность, *Карачай-балкар*, функциональность, *огузская группа*, транспозиция.

(Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Akif İmanlı tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma: İlkin variant 16.10.2019

Son variant 28.11.2019